
AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ SƏNƏTİ ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK KONTEKSTİNDƏ

Çoxəsrlik ənənələrə malik olan xalça sənəti haqlı olaraq Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənət incisi sayılır. Əhalinin təsərrüfat ehtiyacalarını ödəmək üçün yaranmış xalçaçılıq sənəti sonralar geniş vüsət almış və xalqın mənəvi həyatı ilə sıx bağlı olan çox maraqlı bədii yaradıcılıq sahəsi kimi onun məişətində kök salmışdır.

Azərbaycanda bədii xalçaçılıq sənətinin yayılma hüdudlarını göstərmək çətinidir: elə bir yer yox idi ki, oranın əhalisi öz ailəsi üçün xalça toxumaqla məşğul olmasın. Azərbaycan xalçalarının dəyəri onların kompozisiya quruluşunun çeşidliyində və dekorativ-ornament bəzəyi motivlərinin zənginliyindədir. Başqa dekorativ-tətbiqi sənət növləri kimi xalçaçılıq da Midiya, Atropatena, Albaniyanın zəngin bədii mədəniyyət ənənələri, Azərbaycan ərazisində qədim vaxtlarda yaşamış xalqların bədii sənəti əsasında yaranmışdır. Azərbaycanın qonşu ölkələrlə ticarət yolları onun ərazisindən keçən ölkələrlə geniş tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələri də həmçinin burada toxunan xalçaların ornament bəzəyinin xarakterinə çox cəhətdən təsir etmişdir. Ölkə öz əlaqələrini genişləndirdikcə, onun incəsənəti müxtəlif xalqların bədii mədəniyyətinin müəyyən elementlərini mənimsəmişdir.

Digər tərəfdən, Azərbaycanın xalça kompozisiyalarının ornament zənginliyinin səbəbi yerli təbiətin xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğudur – xalçaçı qadınlar öz əsərlərində yerli fauna və floraya xas olan formaları əks etdirirdilər.

Azərbaycan torpağı qədim vaxtlardan öz xalçaları ilə məşhurdur. Azərbaycan əhalisi hələ bürünc dövründə – eramızdan əvvəl II minillikdə xalçaçılıqla məşğul olmuşdur.

Heyvandarlıqla məşğul olmaq üçün münasib coğrafi şərait, təbii bitki rənglərinin çoxluğu və əhalinin həyat tərzinin özünə xas xüsusiyyətləri artıq qədim vaxtlarda xalçaçılığın inkişafına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan xalçaları orta əsrlərdə Avropanın bir çox ölkələrində məşhurlaşmışdı. Belə ki, Niderland rəssamı Hans Memlin (1443-1494) özünün «Meriya körpəsi ilə» əsərində Azərbaycan xalçalarının Şirvan qrupuna daxil olan «Muğan» xalçasını təsvir etmişdi. Gəncə-Qazax qrupuna aid olan xalça təsvirini İntibah dövrünün görkəmli alman rəssamı Q.Qolbeynin «Səfirlər» rəsminə görmək olar. Gəncə-Qazax tipli xalça Venetsiya rəssamı Karlo Krivellinin (1430-1493) «Xəbər» rəsminə canlandırılmışdır [3, s.30].

Azərbaycanda xüsusilə orta əsrlərdə feodal dağıncılığı bədii tərtibatına və ifa texnikasına görə müxtəlif olan ümumi kompozisiya quruluşlu üslub qruplarının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Ancaq xüsusiyyətlərinin oxşarlığına baxmayaraq, Şirvan, Quba, Qazax, Gəncə və Qarabağın ayrı-ayrı bölgələrinin kompozisiyaları çox mühüm özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Kompozisiya və ornament formalarının müxtəlifliyini qədim Azərbaycanın çoxmillətli etnik tərkibi ilə izah etmək olar [2, s.18].

Bədii-texniki əlamətlərinə görə Azərbaycan xalçaları dörd əsas qrupa: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz qruplarına bölünür. Hər bir rayon toxucularının öz ornament və bədii istehsal üsul və vərdisləri var idi. Eyni zamanda onlarda ümumi üslub vərdisləri yaranmışdı. Nəsildən-nəsilə ötürülən bu bədii xüsusiyyətlər Azərbaycan xalçalarında xüsusi üslub, ifa tərzı və onlara xas olan cəhətləri qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan xalçaçılarının kompozisiya həllinə yüksək yiyələnməsi, forma və rəng nisbətinin ahəngini dərinədən hiss etməsi insanı heyrləndirir. Təbii duyğu, ölçü hissi dekorativ materialı xalça üzərində düzgün bölüşdürməyə, ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etməyə, əsərin bədii-emosional ahəngində son dərəcə ifadəliliyə nail olmağa imkan verdi. Bunsuz incəsənətin istənilən sahəsində əsil sənətkarlığı təsəvvür etmək belə çətindir. Ənənəvi ornament xətlərin nəcibliyi, kompozisiyanın bütün hissələri arasında üzvi bağlılıq, «Xilə buta», «Çiçi», «Şirvan», «Muğan» və bir çox başqa xalçaların növləri arasında mütənasiblik insana həqiqi estetik zövq verir. Bütün komponentlərin və ümumi quruluşun yeganə və ardıcıl ahəngə təbə edilməsi mükəmməl bədii obraz yaradır. «Şeyx Səfi» (Təbriz qrupu), «Pirəbədil» (Quba qrupu), «Çələbi» (Qarabağ qrupu), «Xilə buta» (Bakı qrupu) və bir çox başqa Azərbaycan xalçaları haqlı olaraq dünya miqyaslı xalçaçılıq sənətinin şah əsərləri sayılır.

Azərbaycan xalçalarının ornament tərtibatı xüsusilə müxtəlifdir. Azərbaycan xalçası məişət detallarına, konkret naturaya, həmçinin rəmzlərə meyl edir.

O, rəmzi obrazların ecazkar gücünə səmimi qəlbdən inanaraq, öz həyatını, yaxınlarının həyatını təbiətin qara qüvvələrindən, xəstəlik və bədbəxtliklərdən qorumağa çalışır. Bunun nəticəsində bəzi naxışların rəmzi obrazları sehrli xarakter kəsb edir.

Ancaq bununla yanaşı, rəsmlərin əksəriyyətinin əsasında ətraf mühitin xüsusiyyətlərini bədii obrazlarda əks etdirmək cəhdi özünü göstərir. Təbiət formalarının gözəlliyi və mükəmməlliyi xalçaçı qadını onları əks etdirməyə ilhamlandırırdı.

Azərbaycan xalçalarının rəng çeşidliyinə əsasən bu diyarın müxtəlif çalar zənginliyinə malik olan boyaq maddələrinin müxtəlifliyi barədə mühakimə yürütmək olar. Azərbaycan xalçaları inkişaf etmiş xalçaçılığa malik olan bir sıra ölkələrin məmulatlarından maraqlı dekorativ keyfiyyəti – zəngin rəng çeşidliliyi ilə fərqlənir. Rəng vasitələrinin bolluğuna baxmayaraq, Azərbaycan xalçaları rəng tərtibatının ahəngdarlığı ilə seçilir. Ustad xalçaçılar cəsarətlə parlaq təzadlardan qorxmayaraq, ifadəli ümumi səslənmə ahənginə malik olan rəng uyğunluğu yarada bilmişlər.

Azərbaycan xalçalarının ornament formaları əsasən həndəsələşdirilmişdir. Bu, qismən texniki xüsusiyyətlər – sapları bir-birinə bağlamağın nisbətən az sıxdığı ilə izah oluna bilər. Nəbati ornamentin əyrixətli rəsmi yalnız yüksək sıxlıqlı xalçalarda ifadə etmək olar. Bu, nəbati formaları olan müəyyən qrup Təbriz xalçaları üçün mümkündür. Burada ornament xətlərinin dəyirmiliyi, hətta kiçik ölçülü motivləri öz əksini tapmışdır.

XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan xalça sənətində yeni tərəqqi dövrü başladı. Bu zaman yalnız saraylar və hökmdarlar üçün deyil, həm də türbələr, məscidlər, ziyarət yerləri üçün böyük bədii xalılar hazırlanırdı. Londonun «Viktoriya və Albert» muzeyində saxlanılan məşhur «Şeyx Səfi» xalçası, həmçinin Nyu Yorkun «Metropolitan» muzeyində saxlanılan heyvan təsvirli böyük xalı o dövrün Ərdəbil məscidi üçün toxunmuşdur. Bu xalılar gözəl sənət əsərləridir. Azərbaycan xalçaçılığı çoxəsrli tarixi inkişaf yolu keçərkən bir sıra xalqların sənətlərinə təsir göstərmiş və təkmilləşmə prosesində digər xalqların elm və bədii nailiyyətlərindən bəhrələnmişdir. Azərbaycan xalçaçılıq mədəniyyətinin diqqətəlayiq nümunələrindən olan, onun şöhrət və sirrini dünyaya yayan bir sıra xalı və xalçaların çeşniləri miniatür məktəbinin korifeyləri sayılan Kəmaləddin Bəhzad, Əlirza Abbasi, Sultan Məhəmməd, Mir Əli Təbrizi, Sadiqi Əfşar və başqaları tərəfindən yaradılmışdır. Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə və nəhayət, İsfahana köçərək

sənət təsirini daha da dərinləşdirmişdir. Bir sıra Azərbaycan sənətkarlarının İraq, Türkiyəyə və Hindistana göndərilməsi xalçaçılıq mədəniyyətinin yayılmasına səbəb olmuşdur [1, s.122-123].

Ornamental xalçalarla yanaşı, əksəriyyəti tarixən Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində istehsal olunan süjetli-tematik xalçalar da yaradılırdı. Təbrizdə süjetli xalçaların istehsalındakı inkişaf XVI əsrə təsadüf edir. Bu zaman dekorativ sənətin müxtəlif sahələrində çalışan miniaturçu-rəssam və ustalar bu şəhərdə cəmləşmişdi.

Süjetli-tematik xalçaların yaradılmasında bəzi rəssamlar, məsələn, XVI əsr Təbriz məktəbinin görkəmli miniaturçusu Soltan Məhəmməd bilavasitə iştirak etmişdir.

Bu dövrün süjetli-tematik xalçaları Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin qiymətli abidələridir və onun tədqiqi üçün zəngin faktiki materialdır. Süjetli xalçalar aşağıdakı tematik qruplara bölünürdü: ov, heyvan, bağ təsvirli və personajlı xalçalar. Personajlı xalçalarda ənənəyə görə, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Sədi, Hafiz, Nəvai, Xəyyam və b. klassiklərin poetik əsərlərindən beytlər və rübailər olurdu. Çox vaxt bu sətirlər müdrik kəlamlar və aforizmlərdən ibarət idi. Kəlamların mənasına uyğun olaraq bütün süjetli səhnə təfsir edilir, ornament bəzəyi isə onu tamamlayar, bütün xalçanın bədii obrazının açılmasına kömək edirdi. Belə xalçalarda yalnız mövzu daimi idi, kompozisiya isə rəssamın zövqünə və baxışlarına görə dəyişirdi.

Təbrizdə istehsal olunan süjetli xalçalar adətən gözəl bədii ifadan savayı, yaxşı texniki keyfiyyəti – yüksək sıxlığı və alçaq xovu ilə fərqlənirdi. Çoxu ayrı-ayrı şəxslərin sifarişi ilə toxunan belə xalçaların istehsalı üçün ən yaxşı keyfiyyətli yun iplik, ipək, gümüş və qızıl saplardan istifadə olunurdu. İş çox zəhmət və vaxt tələb edirdi.

Şimali Azərbaycanda, xüsusilə də Şirvan, Qarabağ və Gəncədə qədim vaxtlardan xalçalar istehsal olunurdu. Onların ara sahəsində adətən heyvan, quş və insan fiqurları təsvir edilirdi. Öz üslubuna görə çox qədim mənşəli bu təsvirlər bəzən rəmzi xarakter daşıyır və xalqın həyatında bu, və ya digər iz buraxmış hadisələrlə bağlı olurdu.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyunca zəngin ənənələrə malik olan və yüksək bədii keyfiyyətli dekorativ həll, rəng uyğunluğunun orijinallığı, qrafik təsvir və kompozisiya dəqiqliyi, həmçinin texniki ifa mükəmməlliyi ilə seçilən özünəməxsus bir incəsənət yaratmışdır. Dünya mədəniyyətinə böyük töhfə vermiş xalça sənəti müasir inkişaf mərhələsində müasir estetik tələblərə uy-

ğün olaraq yenilikçi axtarışlarla səciyyələnən yüksəliş dövrü keçirir. Bu gün Azərbaycan xalça sənətinin bədii özünəməxsusluğu, onun inkişafı professional xalça rəssamlarının və evlərdə qeyri-professional xalq sənətkarlarının yaradıcılıqlarına əsaslanır. Bu iki formanın yaradıcılıq mənbəyi klassik xalçalarda öz təcəssümünü tapmış ənənəvi metodlardır.

Lətif Kərimov, Kamil Əliyev, Cəfər Müciri, Eldar Mikayılzadə, Aydın Rəcəbov və d. peşəkar xalça rəssamlarının yaradıcılığı klassik xalça sənətinin yaşadılmasında mühüm rol oynayır.

Peşəkar xalça məktəbinin yaradılmasında xalçaçı-rəssam, məşhur ornamentçi, Azərbaycan xalça sənətinin elmi tədqiqinin əsasını qoyan, Şərq xalçalarının mahir bilicisi, «Azərbaycan xalça sənəti» adlı üçcildli fundamental əsərin müəllifi olan Lətif Kərimovun böyük xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, hazırkı dövrdə yaradıcılıq yolu orijinal kompozisiya və ornament həlli axtarışlarından keçən xeyli sayda istedadlı, perspektivli gənc xalçaçı-rəssam vardır. Müasir xalçaçılığın qarşısında ənənəvi və yeni cəhətlərin möhtəşəmliklə birləşdirilməsi vəzifəsi dayanır. Çünki xalça sənəti bütövlükdə məhz rəssamların yaratdığı yeni kompozisiya və elementlərin əsasında zənginləşir.

Açar sözlər: xalça, ənənə, kompozisiya, ornament, xalça rəssamı.

ƏDƏBİYYAT

1. Müciri C.M. Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1987.
2. Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. – Баку: Элм, 1971.
3. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. II том. – Баку: Гянджлик, 1983.

Аида Садыгова (Азербайджан)

Азербайджанское ковровое искусство в контексте традиций и современности

Жемчужиной декоративно-прикладного искусства Азербайджана по праву считается ковровое искусство, имеющее многовековые традиции. Ценность азербайджанских ковров в многообразии их композиционного

построения и богатстве мотивов декоративно-орнаментального убранства. Ковровое искусство, внесшее огромный вклад в мировую культуру, на современном этапе развития переживает период нового подъема, характеризующийся новаторскими исканиями в связи с современными эстетическими требованиями. Художественное своеобразие ковроткачества последних нескольких десятилетий выражается в развитии его в форме искусства, базирующегося на творчестве многих профессиональных художников по ковру, и форме художественного ремесла, представленного ковравыми изделиями народных мастериц. Источником для творческого начала этих двух форм являются традиционные методы, воплощенные в классических коврах.

Ключевые слова: ковер, традиции, композиция, орнамент, художники по ковру.

Aida Sadigova (Azerbaijan)

Azerbaijan carpet art in the context of traditions and modernity

The pearl of Azerbaijan's decorative and applied art is considered to be carpet art, which has centuries-old traditions. The value of Azerbaijani carpets in the diversity of their composition and the richness of the motifs of decorative and ornamental decoration. Carpet art, which has made a huge contribution to the world culture, is experiencing a new period of development at the present stage of development, characterized by innovative searches in connection with modern aesthetic requirements. The artistic originality of the carpet weaving of the last several decades is expressed in the development of it in the form of art, based on the work of many professional artists on the carpet, and the form of the artistic craft represented by carpets of folk craftsmen. The source for the creative beginning of these two forms is the traditional methods embodied in classical carpets.

Keywords: carpet, traditions, composition, ornament, artists on the carpet.